

גולים ויורדים מארץ יהודה אל פתרוס וכוש – לאור המקרא ומדרשי חז"ל

מבוא

בתורי אחר מקורות קדמונים ליהודי אתיופיה ניסיתי למצוא אזכורים במקרא ליהודים ולהשפעות יהודיות באזורים הקרובים לאתיופיה. להלן יובאו מספר מקורות מדברי המקרא עצמו וממדרשי חז"ל על פסוקי המקרא, ובהם מידע על הגעתם של גולים מממלכת יהודה וכן על השפעות יהודיות מסוימות אל עבר ארצות פתרוס וכוש כבר בימי חזקיהו המלך.

נבואות ישעיהו וצפניה על כוש

ישעיהו, שראה בימיו את גלות ממלכת ישראל בידי אשור, ניבא לקיבוץ הגלויות בעת הגאולה. בין נבואותיו מצויה אחת המפרטת את שיבתם של "נדחי ישראל ו"נפצות יהודה" משמונה מקומות גלותם. בין המקומות, הפרושים בכל עבריה של ארץ ישראל, מצויות פתרוס וכוש. פתרוס מצויה בין מצרים לכוש, ומזוהה עם מצרים העליונה או, לפחות, עם דרומה של מצרים העליונה¹. השם כוש במקרא כולל במשמעותו הרחבה את הארצות שמדרום למצרים ולפתרוס. תחת שם זה יכולים להיות כלולים שטחים עצומים למן האשד השני של הנילוס באזור אבו סימבל ואולי אף למן האשד הראשון באסואן, גבולה הדרומי של מלכות מצרים הקדומה - ודרומה, בארצות סודאן ואתיופיה של ימינו².

ואלה דברי ישעיהו³:

"והיה ביום ההוא יוסיף ה' שנית ידו לקנות את שאר עמו אשר ישאר מאשור וממצרים ומפתרוס ומכוש ומעילם ומשנער ומחמת ומאיי הים. ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל ונפצות יהודה יקבץ מארבע כנפות הארץ".

בסדר המקומות יש אולי בכדי לרמז על סדר הגלויות. ראשית למזרח - לאשור, שאליה הוגלו שבטי ממלכת ישראל. לאחר מכן מצרים, פתרוס וכוש, שלשם הגיעו יהודים בנתיבי היבשה ומצרים התחתונה במעלה הנילוס לפתרוס ולכוש. המקומות האחרים הם כנראה המרוחקים יותר, בסביבות אשור - עילם ושנער. חמת שבסוריה התיכונה, אף היא אזור גלות משני לצד אשור. תפוצה נוספת התקיימה באיי הים התיכון - "איי הים".

המשך הנבואה מובן לאור מציאותם של גולים במצרים, פתרוס וכוש⁴:

"והחרים ה' את לשון ים מצרים והניף ידו על הנהר בעים רוחו והכהו לשבעה נחלים והדריך בנעלים. והיתה מסלה לשאר עמו אשר ישאר מאשור כאשר היתה לישראל ביום עלתו מארץ מצרים".

משני עברים ישובו הגולים: מנילוס מצרים ומדרך אשור, והם נתיבי גלותם המרכזיים של ישראל ויהודה כבר בימי ישעיהו.

נבואה מיוחדת ניבא ישעיהו על הארץ "אשר מעבר לנהר כוש". בימיו של ישעיהו, בזמן שלטון בני השושלת הכ"ה בכוש ובמצרים, היו גבולות ארץ כוש לערך בין האשד השני לאשד הרביעי,

1 ראה: שמואל אחיטוב, פתרוס, פתריס, אנציקלופדיה מקראית, ו, ירושלים, תשל"ב, עמ' 642.

2 ראה: י. ליור, כוש, אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 70-65.

3 ישעיה, י"א, יא-ב.

4 שם, טו-טז.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

באזור ג'בל ברקל וסביבתו; שם גם שכנה בירת כוש - נפטה⁵. ציונו של ישעיהו - מעבר לנהרי כוש - מכוון לאזורים דרומיים יותר המצויים מעבר ליובלי הנילוס הזורם בכוש זו. בהחלט ניתן לזהות ארץ זו בסמוך לאתיופיה או אף באתיופיה עצמה. ואלה דברי נבואתו⁶:

"הוי ארץ צלצל כנפים אשר מעבר לנהרי כוש. השלח בים צירים ובכלי גמא על פני מים לכו מלאכים קלים אל גוי ממשך ומורט אל עם נורא מן הוא והלאה גוי קו ומבוסה אשר בזאו נהרים ארצו. כל ישרי תבל ושכני ארץ כנשא נס הרים תראו וכתקע שופר תשמעו. כי כה אמר ה' אלי אשקוטה ואביטה במכוני כחם צח עלי אור כעב טל בחם קציר. כי לפני קציר כתם פרח ובסר גמל יהיה נצה וכתת הזלזלים במזמרות ואת הנטישות הסיר התז. יעזבו יחדו לעיט הרים ולבהמת הארץ וקץ עליו העיט וכל בהמת הארץ עליו תחרף. בעת ההיא יובל שי לה' צבאות עם ממשך ומורט ומעם נורא מן הוא והלאה גוי קו ומבוסה אשר בזאו נהרים ארצו אל מקום שם ה' צבאות הר ציון".

פרק זה הנו מהקשים ביותר לביאור. בפרקים הקודמים לו נשא ישעיהו את משאותיו על מואב (ט"ו - ט"ז) ודמשק (י"ז) ובפרק שלאחריו על מצרים (י"ט). פרקנו מתייחס לארצות יובלי הנילוס. אולם, אל מי כוונו הדברים, לאיזה עם, הפסוקים אינם מבארים זאת במדויק. בתחילה מתואר גוי ממושך ומורט, עם נורא, גוי קו-קו ומבוסה - תיאורים אולי חוזרים, המתאימים לעם השוכן באזור זה. אותו עם, בעת ההיא, בעת הגאולה - יובל שי לה' צבאות להר ציון. נבואה מקבילה, אולם בלשון קצרה, מצויה בין נבואות צפניה, שניבא בימי יאשיהו בן אמון (בן מנשה בן חזקיהו) מלך יהודה. וכה נאמר⁷:

"מעבר לנהרי כוש עתרי בת פוצי יובלון מנחתי".

אין ספק שהכוונה לאותו אזור ולאותה נבואה: מנחה תובא לה' מן הארץ שמעבר לנהרי כוש. בפסוקים הקודמים ניבא צפניה על משפט העמים והפיכתם למאמיני ה'. שאלת המפתח היא שוב: למי כוונו הדברים? מי עתיד להביא מעבר לנהרי כוש מנחה לה' בהר ציון? דומה, שניתן להשיב שתי תשובות אפשריות: א) גויי הארצות שמעבר לנהרי כוש. ב) יהודים שגלו לשם. דרך הפירוש הראשונה מתייחסת לעתיד לבוא, כשכל עמי העולם יימלאו דעת ה' ועבודתו, כולל גויי הארצות הרחוקות, ואולי באופן מיוחד אף העמים שמעבר לנהרי כוש, שאמונותיהם ואורחותיהם הושפעו הרבה מן היהדות. דרך הפירוש השנייה נראית יותר; ישעיהו וצפניה ניבאו, שכשיקבצו גלויות ישראל בעת הגאולה, יבואו גם היהודים שנידחו אל מעבר לנהרי כוש⁸. ייתכן, שאי הזכרתם המפורשת של בני ישראל - יש בה כדי לרמוז שאין הכוונה ליהודים ממש שגלו אלא להשפעות יהודיות באזורים אלה, שסופן שיניבו פרי בצורת מנחה לה' בהר ציון.

נבואותיהם של ישעיהו וצפניה אינן מותירות מקום לפקפק באשר להימצאותם של יהודים בפתרוס וכוש כבר בזמנם - שנים רבות לפני חורבן המקדש וגלות בבל. אולם מתי, ובאלו נסיבות הגיעו יהודים לאזורים אלה? תשובות אפשריות מצויות בפסוקי המקרא לאור פירושי חז"ל עליהם וכלהלן.

5 ראה: לעיל הערה 2; אנסון פ. רייני, תרהקה, אנציקלופדיה מקראית, ח, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 926-928.

6 ישעיה, ח"א, א-ז.

7 צפניה, ג', י.

8 בדרך זו הלכו כמה מן המפרשים, ראה: רב סעדיה גאון, ספר הנבחר באמונות ובעדות, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים, תשל"ל, מאמר שמיני, עמ' רנ-רנב; יהודה רצהבי, מפירוש ר' סעדיה לישיעה, סיני, שנה מ"ח, כרך צה, תשמ"מ, עמ' ריב-ריג; פירוש רבי אברהם אבן עזרא לישיעה, ח"א, א-ב; פירוש מהר"י קרא, שם; ר"י אברבנאל בפירושו לישיעה, פרק ח"ה, ובסוף פרק ח"א; משמייע ישועה, אופיבאך, תקכ"ז, דף יג, ע"א - יד, ע"ב.

גלות ערי יהודה לעבר כוש בימי חזקיהו

שלמנאסר מלך אשור השלים את כיבושה של שומרון והגליית ממלכת ישראל בשנה התשיעית להושע בן אלה, מלך ישראל האחרון, היא השנה הששית לחזקיהו מלך יהודה. מלכי אשור לא הבדילו בין יהודה לישראל וליתר עמי האזור, ואת כולם ביקשו לשעבד. משמרד חזקיהו באשור, בא סנחריב מלך אשור בשנת הארבע עשרה למלכות חזקיהו במטרה לכבוש את יהודה ולהגלות את יושביה. במקרא בא בהרחבה תיאור המצב בירושלים הנצורה שאליה הגיעו שליחי סנחריב, שישב בלכיש, וקראו בלגלוג ובאיוס לכניעת חזקיהו.⁹

ברגע האחרון באה התשועה כהבטחת ישעיהו הנביא לעבדי חזקיהו¹⁰:
"ויאמר להם ישעיהו כה תאמרו אל אדניכם: כה אמר ה' אל תירא מפני הדברים אשר שמעת אשר גדפו נערי מלך אשור אתי. הנני נתן בו רוח ושמע שמועה ושב לארצו והפלתיו בחרב בארצו".

ואכן כך קרה¹¹:

"וישמע אל תרהקה מלך כוש לאמר הנה יצא להלחם אתך..."

מתיאורי המקרא עצמו מצטיירת תמונת מצבה החמור של ארץ יהודה כשחילותיו של סנחריב סגרו כבר על ירושלים לאחר שנתפשו ערי יהודה. אמנם, באופן בלתי צפוי, נאלץ סנחריב לצאת ולהילחם באויבו הגדול בדרום, תרהקה מלך כוש, וכך ניצלה ירושלים. אולם מה אירע לערי יהודה? מה התרחש בשלבים שקדמו לעזיבתו את יהודה באמצע המצור על ירושלים?
בסדר עולם רבה מצוי פירוט של המאורעות שאירעו ביהודה בעת מסעות המלחמה של צבא אשור. המדרש מצביע על גלות מקרב אנשי יהודה אל עבר כוש. וכה נאמר¹²:

"...וישלח מלך אשור את רבשקה וגי¹³ ויצא אליו אליקים בן חלקיהו אשר על הבית וגי¹⁴ ויבאו עבדי המלך חזקיהו אל ישעיהו ויאמר להם ישעיהו וגי¹⁵ 'הנני נתן בו רוח ושמע שמועה ושב אל ארצו'. מה שמועה שמע? וישמע על תרהקה מלך כוש' וגי¹⁶ שטף שבנא הסוכן וסייעתו והלך לכוש..."

מסורת דומה על האירועים ביהודה מופיעה במקור מקביל המתאר את שלבי הגלות בשלהי ימי הבית הראשון והשני - מדרש עשר גלויות. המדרש מונה ארבעה שלבים בימי סנחריב; שלושה מהם עברו על ממלכת ישראל והרביעי על ממלכת יהודה.

ואלו דבריו על הגלות מארץ יהודה¹⁷: ישב לו נבוכדנצר¹⁸ עד ח' שנים ועלה על ירושלים, ועלה על יהודה ולקח מארץ יהודה ק"נ מדינות שהיו בהן ב' שבטים, יהודה ושמעון, ולקחם עמו, וביקש להוליכם לחלח וחבור עד שמרד עליו מלך כוש שאחורי מצרים, ולקח עמו יהודה ושמעון ועשה מלחמה עם מלך כוש וגננם הקב"ה בהרי חושך".

בספרות חז"ל מצויה מסורת נוספת באשר לנעשה בתוך ירושלים הנצורה. כשקרא רבשקה, שליח סנחריב, לכניעת העיר, לא היו הכול שותפים לעמדתם העקשנית של חזקיהו וישעיהו. בתוך העיר נוצרו שני מחנות; האחד - מחנהו של חזקיהו, והשני - של שבנא. סיעתו של שבנא אף הייתה גדולה יותר, ומנתה 130,000, לעומת 110,000 של חזקיהו. אנשי שבנא ביקשו להיכנע ולהשלים מיד

9 ראה: מלכים ב', י"ח, יג - י"ט, יד; ישעיה, ל"ו, א - ל"ז, לה; דברי הימים ב', ל"ב, א-כ.

10 מלכים ב', י"ט, ו-ז; ישעיה, ל"ז, ו-ז.

11 מלכים, שם, שם, ט; ישעיה, שם, ט.

12 סדר עולם רבה, מהדורת בער ראטנער, וילנא, תרנ"ו, פרק כ"ג, דף ג, ע"א - נא, ע"א.

13 ישעיה, ל"ו, ב.

14 שם, שם, ג.

15 שם, ל"ז, ה-ז.

16 שם, שם, ט.

17 ראה מדרש עשר גלויות, מהדורת גרינהוט, אלעזר הלוי גרינהוט, ספר הליקוטוסים, ג, ירושלים, תרנ"ט, עמ' א-ז.

18 צ"ל סנחריב.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

עם מלך אשור. באותו מקור אף מסופר, שבעת המצור שיגר שבנא חץ מבין החומות ובו מכתב אל מלך אשור לאמר: "שבנא וסיעתו השלימו; חזקיה וסיעתו לא השלימו"¹⁹. לפי אותו מקור לא יצאו אנשי שבנא עמו אל שליחי המלך אלא הוא לבדו יצא, וסופו שנענש בידי האשורים.

מקורות אלה רק משלימים את תמונת המצב בארץ יהודה בעת מצור סנחריב כפי שהיא נשקפת כבר מן המקרא עצמו. חזקיהו, השולח את שליחיו אל ישעיהו הנביא, מדבר על מצב שבו "באו בנים עד משבר וכח אין ללדה"²⁰ ומבקשו "ונשאת תפלה בעד השארית הנמצאה"²¹ - שארית מתוך יהודה עצמה, שחלק ניכר ממנה כבר נכבש²².

נבואת פורענות מיוחדת ניבא ישעיהו על שבנא, ועיקרה - גלות²³.

על רקע תיאורי המקרא באות מסורות חז"ל ומשלימות: מאה וחמשים העיירות שנכבשו במסעו של סנחריב ביהודה וכן אנשיו של שבנא שביקשו להיכנע יצאו עם צבא סנחריב אל אזור מלחמתו עם כוש גם כדי לסייע לו במלחמתו עם תרהקה מלך כוש. מסע זה סופו שנהיה לגלות ב"הרי החושך". סביר להניח, שיהודים אלה משבטי יהודה ושמעון, היו לעבדי צבא אשור ואולי אף לחיל משמר בגבול כוש. אולי הם שייסדו את המושבות הצבאיות ביב ובסביבתה בגבול כוש, שהממצאים הרבים ממנה מעידים על ייסודה סמוך לתקופה ההיא²⁴. נראה ש"הרי החושך" הם ההרים מעבר לגבול מצרים - בסודאן ובאתיופיה, מקומות נידחים וקשים למעבר - ושם "גנזם הקב"ה בהרי החושך"²⁵.

לאחר גלות זו נותרו בירושלים "יא ריבוא מבני סיעתו של חזקיהו וכן י"ג ריבוא מבני בנימין היושבים צפונית לשמעון ויהודה"²⁶.

התייחדות בני כוש, שבא ומצרים בימי תזקיהו

מתיאורי המקרא עולה, שלאחר שעזב סנחריב את ארץ יהודה הוא שב אליה שנית ולצבאו אירעה מפלה קשה מיד מלאך ה' שהיכה במחנהו 185,000 נפש. מכה זו גרמה לו לעזוב את האזור ולשוב לנינווה, ושם נרצח²⁷. מן המסופר בספר דברי הימים נראה שהמפלה הייתה בסביבות ירושלים, שבאה שוב במצור, והיא שהביאה להצלתה מכיבוש והגליה. וכה נאמר²⁸:

"ויושע ה' את יחזקיהו ואת ישבי ירושלם מיד סנחריב מלך אשור ומיד כל וינהלם מסביב. ורבים מביאים מנחה לה' לירושלם ומגדנות ליחזקיהו מלך יהודה וינשא לעיני כל הגוים מאחרי כן".

¹⁹ סנהדרין, כו, ע"א-ע"ב. וראה עוד: ויקרא רבה, פרשה ה, ה; ילקוט שמעוני, ישעיה, ח', רמז תיב.

²⁰ ישעיה, ל"ז, ג.

²¹ שם, שם, ד.

²² וראה בפירוש מהר"י קרא לישעיה, ל"ז, לא. גם בנוסח האנאלים של סנחריב, שנתחבר סמוך למועד סיום מסעו בארץ ישראל, עולה תיאור דומה: כיבוש 46 ערי חומה ועוד הרבה ערים קטנות בממלכת יהודה וגלות של 250-200 נפש. ראה: יוחנן אהרוני, סנחריב, אנציקלופדיה מקראית, ה, תשל"ח, עמ' 1066-1065.

²³ ישעיה, כ"ב, טו-יט. במדרש ויקרא רבה, פרשה ה, ה, זוהתה ארד הגלות - "זו כספיא" והיא כפי שנראה הנוכרת בעזרא, ח', יא, והמזוהה באזור הצפון - בבבל. ראה: רש"י לישעיה, ל"ז, יח; פנחס ארצי, כספיא, אנציקלופדיה מקראית, ד, תשכ"ג, עמ' 226.

²⁴ על ראשית ההתיישבות היהודית במצרים ראה: אביגדור צריקובר, היהודים במצרים בתקופה ההלניסטית-הרומית לאור הפאפירולוגיה, ירושלים, תש"ה, עמ' 16-34.

²⁵ השם "הרי החושך" אינו מתייחס, כפי הנראה, דווקא למקום מסוים, אלא הנו שם כולל לאזור הררי נידח ומנותק ש"כיסהו הענן" או החושך. בדומה מדבר ירמיהו (ג, טז) וכן כוונת ישעיהו על "ארץ חשך" (מ"ה, יט). והשווה לדברי תנ"ל עלאחת מן הגלויות - "לאשר בחשך הגל" (ישעיה, מ"ט, ט) - "אלו שירד עליהן הענן וכיסה אותם" (ירושלמי, סנהדרין, פרק י, הלכה ה). וראה עוד: תמיד, לב, ע"א; ויקרא רבה, פרשה ח, א; פסיקתא דרב כנא, מהדורת באבער, דף עד, ע"א; ספר יוסיפון, מהדורת פלוסר, א, ירושלים, תשל"ט, עמ' 59.

²⁶ מדרש עשר גלויות, גרינהוט, שם, עמ' ז.

²⁷ ראה: מלכים ב', י"ט, לה-לז; ישעיה, ל"ז, לו-לח; דברי הימים ק', ל"ב, כא-כג.

²⁸ דברי הימים, שם, שם, כב-כג.

הוצאת תבונות

מכללת הרצוג

לענייננו חשוב שהמכה שספג מחנה אשור הביאה לקידוש שם ה' בגויים עד שהביאו מנחה ומגדנות לה' ולמלך חזקיהו. נבואה לתשועה שתביא לקידוש שם אלוהי ישראל בגויים מצויה בדברי ישעיהו²⁹:

"כה אמר ה' גייע מצרים וסחר כוש וסבאים אנשי מדה עליך יעברו ולך יהיו אחריך ולכו בזקים יעברו ואלריך ישתחוו אלך יתפללו אך בך אל ואין עוד אפס אלהים. אכן אתה אל מסתתר אלהי ישראל מושיע. בושו וגם נכלמו כלם יחדו הלכו בכלמה חרשי צשרים. ישראל נושע בה' תשועת עולמים לא תבשו ולא תכלמו עד עולמי עד".

פסוקים אלה היו היסוד והאסמכתא בפי חז"ל למה שאירע סביב מפלת מחנה אשור בשערי ירושלים- דברים שצפה או תיאר ישעיהו ממה שראו עיניו. בהמשך תיאורו של בעל סדר עולם רבה, משיצא צבא אשור את יהודה ועמו היהודים שנטלם למלחמתו עם תרחקה מלך כוש, נאמר³⁰:

"ויהלך לכוש ונטל חמדת כל הארצות³¹ וסחר כוש' וגו'.

גייע מצרים' - זה חיל פרעה מלך מצרים.

יוסחר כוש' - זה תרחקה מלך כוש.

יוסבאים אנשי מדה' - אלו חיילות שלהן.

עליך יעברו' - זו ירושלים.

ולך יהיו' - כבר מושלמין לך.

אחריך ילכו' - זה חזקיהו.

בזקים יעברו' - זו בכידה ומנקה³².

וואריך ישתחוו אלך יתפללו' - הן נותנין שבחו של הקב"ה ואומרים: 'אך בך אל ואין עוד אפס אלהים'.

באותה שעה: 'וישלח מלך אשור את תרתן ואת רב סריסי' וגומר 'ויקראו אל המלך' וגו' 'וישלח ישעיהו בן אמוץ' וגומר 'זה הדבר' וגומר 'את מי חרפת וגדפת' וגו' 'ביד מלאכך' וגו' 'אני קרתי' וגו' 'ויהי בלילה ההוא' וגו'³³. וכולן מלכים קשורים כתרם בראשיהם³⁴... לאחר מפלתן של סנחריב עמד חזקיהו ופטר את האוכלוסים שבאו עמו בקולרין³⁵ וקיבלו עליהם מלכות שמיים לקיים מה שנאמר: 'ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנעני' וגו'³⁶. הלכו ובנו מזבח, והיו מקריבין עליו עולות לשם שמיים, שנאמר: 'ביום ההוא יהיה מזבח לה' וגו'³⁷. והיו מתפללין ומשתחוין אל ירושלים שנאמר: 'וואריך ישתחוו אלך יתפללו' וגו'³⁸.

אם נסכם את האירוע המקראי לאור פרשנות זו נראה בו מסורת-עדות להשפעה יהודית, התייהדות, או אפילו גיור³⁹ של שבויי מלחמה שהולך עמו סנחריב במסעותיו. השבויים ממצרים, סבא⁴⁰ וכוש נלקחו בשבי לאחר ניצחון האשורים על מצרים וכוש. כשהוכה מחנה אשור שוחררו

²⁹ מ"ה, יד-ז.

³⁰ סדר עולם רבה, מהדורת ראטנער, שם, דף נא, ע"א - נג, ע"א. יראה מקבילות נוספות: שיר השירים רבה, פרשה ד ח ג ילקוט שמעוני, מלכים ב', י"ח, רמז רלו; ילקוט המכירי לישעיהו, ברלין, תרנ"ג, פרק מ"ה, יד, עמ' 154-155.

³¹ הכוונה לאוצרות שהיו בכוש ומצרים, והשווה לדברי הימים ב', ל"ב, כז-כט; פסחים, קט, ע"א.

³² אזיקים וכבלים בלשון היוונית.

³³ מלכים ב', י"ח, יז - י"ט, לז (כל פרשת המצור על ירושלים עד מפלת צבא אשור).

³⁴ ע"פ דברי הימים ב', ל"ב, כא, הכחיד מלאך ה' "כל גבור חיל ונגיד ושר במחנה מלך אשור".

³⁵ אזיקים ("בזקים יעברו").

³⁶ ישעיהו, י"ט, יח.

³⁷ שם, שם, יט-כא.

³⁸ שם, מ"ה, יד.

³⁹ ראה פירושו של רש"י לישעיהו, מ"ה, יד, ד"ה בזקים יעברו.

⁴⁰ לזיהויה הגיאוגרפי של סבא הסמוכה לכוש ראה: חיים רבין, סבא, אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים, תשל"ח, עמ' 993-995.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

השבויים והושפעו מאלוהי ישראל ואמונתו עד שבשובם למקומותיהם המשיכו לדבוק באמונת ישראל. המדרש עצמו ראה בכך את ההסבר לנבואת ישעיהו אודות ערים בעלות השפעה יהודית במצרים ואצל גבולה בדרום.

יש לציין, שנבואת ישעיהו על העם השוכן מעבר לנהרי כוש באה מיד לאחר נבואה שנתפרשה ע"י כמה מפרשים כמתייחסת למפלת צבא סנחריב: "לעת ערב והנה בלהה בטרם בקר איננו זה חלק שוסינו וגורל לבזזינו"⁴¹.

כמדומני, שאין צורך להוסיף דברים ולהוכיח שלפנינו מקור מקראי-מדרשי המתקשר עם הידוע לנו על ההתיישבות היהודית בפתרוס. הנביא ירמיהו בתוכחתו ליהודי מצרים, בימים הסמוכים לחורבן הבית, מוכיחם על עבודה זרה שנתפשטה אצלם⁴². תשובת העם ובמיוחד מבין יושבי פתרוס ניתנה בעזות מצח כלפיו⁴³:

"ויענו את ירמיהו כל האנשים הידעים כי מקטרות נשיהם לאלהים אחרים וכל הנשים העמדות קהל גדול וכל העם הישבים בארץ מצרים בפתרוס לאמר: הדבר אשר דברת אלינו בשם ה' איננו שמעים אליך. כי עשה נעשה את כל הדבר אשר יצא מפינו לקטר למלכת השמים והסיך לה נסכים כאשר עשינו אנחנו ואבתינו מלכינו ושרינו בערי יהודה ובחצות ירושלם ונשבע לחם ונהיה טובים ורעה לא ראינו".

מצב זה של עבודת מלכת השמיים ובכלל אמונות אליילות, ייתכן שבא בעיקר מצד נשים נכריות ומתבוללות ואולי עדות הוא גם להתייהדות שלא היכתה שורשים חזקים מספיק. הוא מצא את ביטויו, אם כי באופנים אחרים, גם במושבה הצבאית היהודית ביב שבפתרוס⁴⁴.

סיכום

דברי ישעיהו וצפניה ובעקבותיהם המסורות שהובאו במדרשי חז"ל מצביעים באופן ברור על הימצאותם של גולים מארץ יהודה ומתייחדים מבני כוש, סבא ומצרים בפתרוס ובכוש ואולי אף דרומה יותר - "מעבר לנהרי כוש", כבר בימי חזקיהו. אין לראות את דברי המדרשים כדרשנות העומדת בפני עצמה ושייכת לזמנם ועולמם של דורשיה אלא בהחלט כמסורות המעוגנות במאורעות המתוארים במקרא.

עד כמה, אם בכלל, יכולים מקורות אלה לשמש כאסמכתא ושורש לקדמוניותם העלומה של יהודי אתיופיה, זהו עניין לעיון נפרד שאין מקומו כאן.

⁴¹ ישעיה, י"ז, יד, וראה בפירושי רש"י, אבן עזרא, רד"ק, מהר"י קרא, שם.

⁴² ירמיה, מ"ד.

⁴³ שם, שם, טו-יז.

⁴⁴ על המצבם הרוחני-דתי של יהודי יב ראה: שמואל אפרים לינושטאם, יב - דתם של יהודי יב, אנציקלופדיה מקראית, ג, תשי"ח, עמ' 444-439; אוריאל רפפורט, תעמולה דתית של יהודים ותנועת ההתגירות בימי הבית השני, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 37-42; מרדכי זר-כבוד, עזרה ונחמיה - פירוש "דעת מקרא", ירושלים, תשמ"מ, נספח ב', עמ' 15-23.